

А 2005

24514

Ж. О. Артықбаев

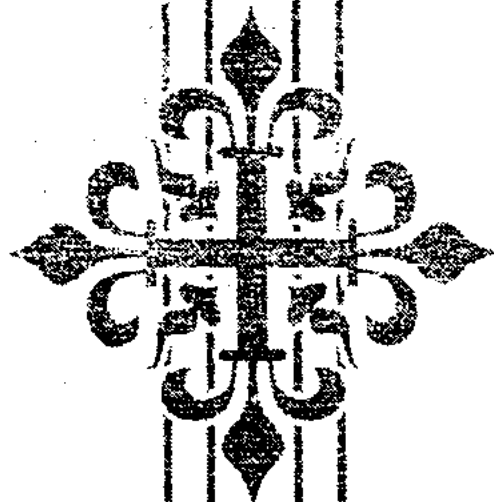
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

/оқулық-хрестоматия/

Ж. О. Артықбаев

Қазақстан тарихы

Оқулық-хрестоматия

АСТАНА - 2003

ББК 63.3 (2 Каз)

А 86

П і к і р ж а з ғ а н д а р:

А. Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Ә. Әбдіәкімов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Р. Хасенов, оқу-ағарту ісінің үздігі, тарихшы

Артықбаев Ж.О.

А 86 Қазақстан тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Астана: “Фолиант”, 2003. – 264 бет.

ISBN 9965-612-57-9

Оқырман назарына ұсынылып отырған “Қазақстан тарихы” (оқулық-хрестоматия) тарихшылардың жаңа буын өкілдерінің “ұлттық тарихқа” деген көзқарасы мен әдістемелік тұжырымдамасының нәтижесі. Кітапқа көне замандардан сақталған шежірелер, жазба деректер, археологиялық және этнографиялық мәліметтер енді. Қазақстан тарихының негізгі, шешуші кезеңдерін сипаттау үшін біздің қоғамтану ғылымдарында алғашқы рет қазақ шежіресі пайдаланылды. Сонымен қатар, автор өзінің этнологиялық дайындығын тарихи материалдарды сұрыптау мен жүйелеуде, талдауда оңтайлы қолданды. Оқулық-хрестоматия қазақ қоғамының мыңдаған жылдарға созылған даму логикасын, ішкі мазмұны мен системалық ерекшеліктерін толық көрсетеді. Бұрын-соңды осыншама уақыт межесін қамтыған деректік жинақ бізде болған жоқ. Кітап Қазақстан тарихының көне кезеңдерінен бастап қазіргі күнге дейінгі уақытты қамтиды.

А 0503020905 03
00(05)-03

ББК 63. 3 (2Каз)

ISBN 9965-612-57-9

©Артықбаев Ж.О., 2003

©«Фолиант», 2003

Оқулық-хрестоматия

Артықбаев Жамбыл Омарұлы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ (История Казахстана)

Редакторы *А. Қ. Лишова*

Техникалық редакторы *Т. Б. Алексютина*

Көркемдеуші *О. Л. Чемезов*

Теруге 20.01.03 берілді. Басуға 07.03.03 қол қойылды. Пішімі 84x108 1/32.

Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Есептік баспа табағы 16,7.

Тапсырыс № 131. Таралымы 1000 дана. Бағасы келісімді.

“Фолиант” баспасы

473000, Астана қаласы, Қазақ көшесі, 87/1

“Регис-СТ Полиграф” ЖШС баспаханасында басылды

АЛҒЫ СӨЗ

Әр адамның тарихқа көзқарасы әр түрлі. Адамзат баласының көпшілігі тарихты тек әр түрлі оқиғалардың, құбылыстардың, адам аттары мен тарихи фактілердің жиынтығы деп түсінеді. Біреулер тарихтан ата-бабалары атқарған ұлы істердің белгісін іздейді, біреулер үшін тарих өміртіршіліктегі ғұлама ұстаз. Біз осы соңғы қағиданы ұстанамыз. Тарих біз үшін тереңге кеткен тамыр сияқты: ол шыққан тегімізді, қоғамдық болмысымызды және жер бетіндегі тіршілік иелерінің алдындағы жауаптылығымызды сезіну үшін қажет. Тарих — адамзат баласының рухани тұғыры, адам есебінде, ұлт ретінде бізді өзге тіршілік иелерінен жоғары қойып отырған қасиетті құбылыс.

Тарихи процесс — адам қоғамының мәңгілік ішкі өзгерістері: бізге белгілі фактілер мен даталар сол өзгерістердің тек сыртқы белгілері ғана. Оның ішіне үңілу оңай емес, ол үшін қоғамды тұтас алып, құрылымдық белгілерін, ірі тұлғаның рухани іргетасы мен өмір сүру ортасы қандай болғанын анықтап алу қажет. Осы ұлан-байтақ істі тындыруды әр ұлттың, әр қоғамның рухани және интеллектуалды өкілдері шешеді. Солар ғана адамзат баласының жүріп өткен жолын ой талқысына салып, содан кейін нақты этностың, мемлекеттің, мәдениет пен өркениеттің орнына, қызметіне баға бере алады. Қазақ тарихын жазу үшін адамзат тарихын білу шарт.

Дәл қазіргі күні бізге тұжырымды тарих керек. Бүкіл Орталық Азия жүздеген жылдық отаршылдық бұғаудан босады, ұлан-ғайыр өзгерістер үстінде. Біздің тарихымыз керемет үлкен жылдамдықпен алға тартып келе жатқан локомотивті еске түсіреді. Біз қайда барамыз? Осы сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен тарих керек.

Қазақ халқы — еуразиялық, көнеден келе жатқан көшпелілер өркениетінің мұрагері. Көшпелілердің айтулы істері тарих сахнасынан баяғыда өшті, жарқын мәдениетін қалыңшаң басты. Бірақ олардың ер, жасампаз рухы өлген жоқ. Ерте замандарда біздің көшпелі ата-бабаларымыз кеңістіктің шексіздігін, уақыттың жалғандығын алдымен сезінді, тарихи сана мен эпикалық рух туғызды, мемлекеттерді қазтұрғызды, дүниенің төрт бұрышын теңгеріп тұрды. Осы іргетас тәуелсіздігін жаңа бекітіп жатқан Қазақстанға тұғыр болуға жарамай ма?!

Біздің еліміз дағдарыс кезеңінен шығып келе жатыр. Болашаққа болжам да жасап, жоспар қабылдадық. Ұзақ жылға созылған ұйқыдан оятып, бейжайлықтан, құлдық санадан біздің реформаларымыз алып шығар болса, Еуразияның геополитикалық кескіні өзгеріп шыға келмек.

Тарих оқулығы не үшін керек? Адамның өз ата тегін, шыққан ортасын білмекке, қызықпаққа. Кей адамдар үшін тарихты білу — табиғи қажеттілік сияқты.

Тарих оқулығы не үшін керек? Адам өзінің жер бетіндегі ерекше миссиясын сезіну үшін болар. Алла тағала оны өзгеден артық қылып жаратты, оған рух пен сананы құйды, енді тіршілік үшін ол өзі жауапты.

Бұл кітапқа көне және орта ғасырлық тарих бойынша жинақтаған бүкіл білімімізді жұмсадық; оны этнологиялық зерттеу әдістерімен әдіптедік; негізгі тарихи кезеңдер туралы қысқа-қысқа тұжырым жасадық. Жаңа тарих — көшпелілердің соңғы империясы — Алтын Орда ыдыраған тұста өмірге келген біздің өз төл мемлекетіміз — Қазақ хандығының тарихы. Автор ұзақ жылдар бойы Қазақстан тарихының XVIII-XIX ғғ. кезеңімен үзбей айналысып, көптеген ой түйді, белгілі нәтижеге жетті. Өкінішке орай, оның бәрін оқулық-хрестоматияға енгізуге мүмкіндік болмады. Әсіресе, оқиғаларға өте бай, өзіміздің ата-анамыз бастан кешкен, өзіміз өмір сүріп жүрген XX ғ. бойынша көп деректерді кітапқа енгізе алғанымыз жоқ. Мүмкін, ол тарих әлі бағасын алуы керек шығар, бәріне уақыт — таразы.

ТАРИХТЫ ТАҢУҒА БАСТАЙТЫН САРА ЖОЛ (методология, тарихнама, дерекнама)

Тарих туралы классикалық түсінік өте қарапайым. Ол эмпирикалық деректердің жиынтығы. Бірақ тарихты түсіну үшін, алдымен қоғамды түсіну керек. Әр қоғам өз тарихын өзі жасайды. Қоғам дегеніміз адамзат тарихының даму процесінде өз орны бар, шаруашылығы, өмір салты, билік нұсқасы қалыптасқан соны жүйелерге негізделген құбылыс. Жалпы адамзат баласын осындай нақты қоғамдардың жиынтығы деп қарастырған жөн. Әр құбылыстың өмір сүру заңдылықтары ерекше, олардың әрбірінің құрылымдық қасиеттері де ерекше болатындығы сондықтан.

Қоғамның негізінде табиғи ортаға бағынышты шаруашылық қарым-қатынастарының системасы орналасқан. Осы шаруашылық негіз — қашанда әлеуметтік, саяси, этникалық өмірдің құрылымдық қасиеттерінің іргетасы. Қандай да болмасын нақты қоғамды белгілі бір дәрежедегі жүйе деп қарастыруға болады. Қазақ қоғамы да өзінің дәстүрлі шағында (XIX ғ. дейін) осы заңдылықтарға бағынғанына біздің күмәніміз жоқ. Қазақ қоғамының бір ерекшелігі — оның қандай саласын зерттеуге ден қойсақ та, біртұтас, синкретті, бір-бірімен тығыз қабысқан құрылымдық жүйелерден тұрады.

Осы күнге дейінгі қазақ тарихына қатысты күрделі көзқарастар бір жақты пайымдаудан келіп шығады. XIX ғасырдың басында тарихи зерттеулерге негіз болып көшпелілер қоғамын саяси аморфты, этникалық тұрлаусыз, әлеуметтік деңгейін төмен санайтын тұжырымдама үстемдік етті. “Жақын танысқанда, біз қазақтардан анархияны көреміз”, — дейді А. Левшин. — Себебі, билік дәрменсіз, заң жоқ, қылмыс жазаланбайды”. Әдістемелік жағынан

өндірістік тірлікті көшпелі өмір салтының түп қазығы деп алу дұрыс болғанымен, таза осы қоғамдық системаны бағалауда оң нәтиже бермейді. Көшпелілер қоғамы — өзі өмір сүрген ортамен біте қайнасқан этноәлеуметтік саяси құндылықтардың жиынтығы. Көшпелі шаруашылық құрылымы — белгілі бір қызметті атқаруға бейімделген белгілі бір символдардың, түсініктердің тілі. Жалпы көшпелі қоғам жеке адам ынтасына шексіз мүмкіндік бермесе де шаруашылық, әлеуметтік, этникалық және саяси өмірдің ерекше құрылымы арқылы, әр адамның өз қасиетін танытуға толық жағдай жасайды. Біздің ойымызша, көшпелі қоғам жөніндегі осы күнге дейінгі қалыптасқан түсініктердің бір жақтылығы осы мәселелерді ескермеуге байланысты.

Қазақстан тарихына қатысты тағы бір ерекшелік — көшпелілерді адамзат өркениетінен тыс қарастыру. Одақтық тарихнамада ескі еуропоцентристік идеялардың ықпалымен көшпелі Орталық Азия халықтарын төменгі (варварлық, жабайылық) даму кезеңіне енгізу орын алады. О. Шпенглер, А. Тойнби сияқты батыстық зерделі ғалымдардың өркениет кестесінен көшпелілерге орын тауып бере алмауы да қалыптасқан көзқарастардың салдары деп есептеуге мәжбүр етеді. Біздің ойымызша, егер адамзат тарихына тек қазіргі заман тудырған ара-қатынас биігінен қарар болсақ, мүмкін осындай пікірге негіз де болар, бірақ көшпеліліктің тарихқа қатынасы тек соңғы жүз жылдықтардан төрі, одан әрі мыңжылдықтарда көбірек болған. Жаратылыс әлемінен оқшау шыққан адам баласы үшін кәсіптің ең табысты деңгейі көшпелі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғаны белгілі. Олардың әлеуметтік құрылымының, рухани тұлғасының, саяси табыстарының өз заманында өзге қоғамдарға тигізген ықпалы әлі де зерттеуді қажет етеді. Біз тек “Орталық Азияның көшпелі халықтарының Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне жетуі (олардан ежелгі дүниенің мәдениеттері жылқыны пайдалануды үйренді) үш облысқа да бірдей әсер етті: жылқыны иеленген бұл көшпелі халықтар әлем кеңістігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеттерін жаулап алды. Қиынқыстау тіршілік, қатерлі жорықтар дүниенің жалғандығын түсінуге көмектесті, ал үстем нәсіл есебінде олар бұл әлемге

ерлік және трагикалық сананы енгізіп, оны эпос түрінде білдірді”, — деген пікірді білеміз (А. Вебер).

Бір өкініштісі, қазақ қоғамын зерттеу дәстүрі ешқашанда ежелгі дүниемен байланыстырылған жоқ. Еуропада үстем болып тұрған отырықшылық өркениеттің қол жеткізген ең биік шыңы деп есептеледі. Осы себептен әлі күнге дейін қазақ тарихына қатысты еңбектерде еуропоцентристік ойлау жүйесі сақталып отыр. Қазақ қоғамы жөніндегі үстірт пікірлердің көпшілігі тарихтың жете зерттелмеуімен тығыз байланысты. Зерттеушілердің біразы ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы деректерді негізге ала отырып, оның нәтижесін (ретроспекциялық әдіс) оған дейінгі тарихи кезеңдерге телиді. Бұл қалыптасып қалған ізденіс сорабы зерттеушілердің екі ұдай методологиялық қорытындыларға келуіне жол ашады.

Соныменен, бұдан түйінді қорытынды біреу — қазақ тарихына деген тың методологиялық көзқарас қажет. Оның негізгі шарты көшпелілікті әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі деп танудан басталады. Қазақ тарихын таза көшпелілікпен байланыстыра отырып, этностың тарихи бастаулары өте көне замандарда екенін ұмытпаған жөн деп білеміз. Қазақ қоғамын зерттеу үшін таптық методологияның пайдалы нәтижесінен гөрі зияны көбірек екенін ескерген жөн.

Қандай тарих болмасын дерексіз жазылмайтыны ақиқат. Қай елдің тарихына қалам тартса да ғалым сипаттау немесе зерттеу жүйесі дәлелді деген деректерді жинақтайды. Сол сияқты Қазақстан тарихын зерттеуде де осы оңтайлы дәстүрден шығуға өсте болмайды. Біз төл тарихымызды зерттеу барысында бірнеше түрлі қайнар көзге сүйенген жөн деп пайымдаймыз. Алдыменен — қазақи деректер, олардың ішінде шежіренің орны бөлек, сонымен бірге, мыңдаған, жүздеген жылдар тезіне шыдаған тарихи аңыз, қиял-ғажайып және батырлық ертегі, тарихи жырлар мен толғаулардың тарихты түсінуге қосар үлесі зор. Қазақ тарихын түсінемін деген адамға көшпелілердің әдет-ғұрыптарына, жол-жосын заңдарына көңіл бөлудің аса қажеттілігі бар.

Екіншіден, әр түрлі архивтерден, соның ішінде Ресей, Қытай, Орта Азия, Қазақстан мемлекеттерінің құжат қор-

ларынан табылып, осы күнгі жинақтарда жарияланған немесе сақталған құнды деректер. Қазақ тарихының соңғы бірнеше жүз жылдығы үшін бұл қор аса пайдалы, сонымен қатар, көне заманнан бері жазылып, көшіріліп келген тарихи еңбектер (нарративті ескерткіштер) тарихтың нағыз куәсіндей. Жазу мәдениеті пайда болғаннан бастап, Орталық Азия өлкесін мекендеген көшпелі тайпалардың тұрмыс-тіршілігі хатқа түсе бастаған, тек соларды терең зердемен ұтымды пайдалана білу керек.

Үшіншіден, Қазақстан тарихының көне кезеңдерін жете түсінуге археологиялық және этнографиялық зерттеулердің берері мол. Материалдардың көпшілігі біржақты болғанымен, жазба және фольклорлық деректермен салыстыра келе, көп мағлұмат аламыз. Тас дәуірі, қола дәуірі, ерте көшпелілер мен орта ғасыр мәдениеті біздің археологиялық экспедицияларымыз тарапынан жақсы зерттелген.

Қазақ қоғамына, Қазақстан тарихына жан-жақты баға берген алғашқы ғылыми зерттеулер ХІХ ғ. 20-шы жылдарынан басталды. Ғылыми тарихнаманы таразылағанда оның бірнеше кезеңдерге бөлінетінін ескерген дұрыс. ХІХ-ХХ ғғ. басы – бұл кезеңде зерттеушілер Қазақстанға Ресейдің отары есебінде ғана көңіл бөліп, негізінен этникалық мәселелерден гөрі шаруашылық, қоғамдық, әлеуметтік дәстүрлерге көңіл бөледі. Одақ заманында ғалымдардың көпшілігі таптық методологияның ықпалында өз зерттеулерін қашанда әлеуметтік қайшылықтармен байланыстырып, қоғамды зерттеуде көптеген үстірт пайымдауларға жол берді. Қазіргі күні Қазақстан тарих ғылымы “ақтаңдақ проблемаларды” зерттеумен қатар, бұрын тыйым салынып келген тарихи әдебиетті жариялаумен айналысып жатыр. Тарихи сананың қалыптасу барысындағы ерекшеліктерге байланысты қазақ тарихында этноцентристік немесе трайбалистік еңбектер де кездесіп қалады.

Жалпы, ғылыми тарихнама қашанда методологиямен тығыз байланысты, бірінің жоғын екіншісі түгендеп отырады. Тарихнама жөнінде сөзді қозғау үшін қалыптасқан тарихи-зерттеу мектептердің болуы бірінші және негізгі шарт. Төңкеріске дейінгі кезеңде осы талапқа татитын еңбек шамалы, көбінесе үстірт суреттеу, әуестенушілік басым

болды. Одақтық кезеңде тарихи зерттеу мектебін құрмақ түгілі, тарихи шындықты айту да мүмкін болмады. Тарихнама саясатқа мойынсұнған, бағынышты ғылымға айналды. Қазіргі кезеңде қоғамдық ғылымдар осы шырғалаңнан шығып, өзіне жүктелген міндеттерді анықтау үстінде деп түсінеміз. Қоғамдық талап мүддесінен шығу тарихтың ғылыми негізін салумен тығыз байланысты және болашақта іске асатын жұмыс.

Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлу әлі де тиянақты және дәлелді түрде іске асқан жоқ. Ол мәселе болашақта, тарихтың сүбелі кезеңдері монографиялық тұрғыдан зерттеліп, жеке құбылыстарға ғылыми баға берілгенде ғана шешілмек. Бүгінгі күні Қазақстан тарихын іргелі төрт кезеңге бөлу керек деп ойлаймыз. Бірінші кезең — көне дәуір, оның шекарасы 2,5 млн. жылдан бастап б.э. V ғ. дейін, яғни адамзат жаратылысынан бастап Рим империясының құлауы, халықтардың Ғұндар бастаған ұлы қоныс аударуымен сәйкес; екінші кезең — орта ғасырлар, оның шекарасы ұлы қоныс аударудан бастап, Еуропада капитализмнің дамуы, Қазақстан жерінде Қазақ хандығының пайда болуымен аяқталады; ал үшінші кезең — Қазақ мемлекетінің құрылуынан қазіргі күнге шейінгі уақытты қамтиды. 1990-шы жылдан басталатын Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихы — төртінші кезең. Сонымен, Қазақстан тарихы осындай төрт ірі кезеңнен, ал әр кезең бірнеше ішкі сатылардан тұрады деп есептейміз.

Осындай жағдайларға байланысты біз бірінші тарауға қазақ тарихын түсінуге қажет болады деген еңбектерден үзінділерді енгіздік. Қазақ тарихының алдымен көшпелі рулардың тарихы екендігін, ол көшпеліліктің өзегі азаматтық қоғам екендігін оқырман қауым осы үзінділерден түсінсе керек. Сонымен қатар, қазақ тарихын зерттеу үшін оның өз шежіресін пайдалану, шығыс деректеріне көңіл аудару қажет екендігі анық болар. Оқырман қауым қазақ тарихына қатысты мәселелерде тапшылыққа, отаршылдыққа, еуропоцентристік идеяларға бой ұрмай, өз тарихына байсалды қарағаны жөн. Өз халқын өзгеден биік қылып көрсетпек болып тыраштанудың да тарих ғылымы үшін зияны болмаса, пайдасы жоқ.

ТАРИХ НЕГЕ КЕРЕК?

“...тарихшының жауаптылығы мынадан шығады, әр халықтың және ұлыстың аңызы мен хабарын сол қалпы, өзгертпей, олар өз кітаптарына немесе аңыздарына қалай енгізсе, сол қалпында бергені міндет. ...Осы себептен, мүмкіндік болса, әр халықтың ауызша аңыздары мен әңгімелеріне енген жағдайдың бәріне салмақты қараған жөн. Оның бәрі көпшілікке сенімді, немесе кей халық оны толық мойындайды, тіпті ішінде шындығы мен өтірігі қатар келсе де, тарихшы өз ісіне жауапты қарап, сыйлы және белгілі адамдардан естігенін және сенімді кітаптардан алғанын өз жанынан ештеңе қоспай жазуы қажет. Егер ол өз қиялына беріліп, оған өзгеріс енгізсе, онда сөзсіз ол баяндаудың қате және негізсіз болып шыққаны.

Ғұламалар мен ғалымдардың тәртібі мен дәстүрі мынадай: әр ұлы оқиғаны, әр дәуірдің жақсылығы мен жамандығын қаз-қалпында, ай-күнімен беру. Содан кейін келер ұрпақ және қабілетті тұқым алдында беделі болып, осы арқылы кітап бетінде атақты патшалар мен бақытты билер жөнінде мағлұмат мәңгілік қалар еді, себебі оны ескермеген жағдайда оқиғалар мен болған істер күндер мен айлар, жылдар мен дәуірлер өте келе адам жадынан өшіп, көмескіленіп қалады”.

Рашид-ад дин. Сборник летописей. — 1952. — т.1., кн.1. — 50-65-бб.

ҒЫЛЫМСЫЗ ҚАЛУ ҰЯТ!

“Біздің қазақтың ықыласы ғараптан шықты дегенді, яки Бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен, һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс, һәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі; бірі — Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер; екінші — маңғол

жағынан келген, олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихтарын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғолдан шыққан халықтың бірі — біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғолдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалғандығымыз ұят”.

1. Ғарап — араб елі.
2. Бәни Исраил — Мұса (Моисей) пайғамбардың соңы-на ерген қауым, семит (араб-яхуди) жұртының ескі нұсқасы.
3. Һәммаға — баршаға.
4. Үндістан — оңтүстік деген ұғымға сәйкес қолданылған.
5. Маңғол — Мұңғыл (монғол өлкесінің халықтары).
6. Тауарих — тарих, шежіре деген мағынада.

Абай (Ибраһим Құнанбаев). Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1986. — т. 2. — 165-б.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ — ТАРИХ

“Бұл елдің, одақтың тәуелсіз тұтас ел есебінде өз бетімен жаңа өмір тіршілік жасай бастаған уақытын дәл анықтау өте қиын, тіпті, мүмкін емес. Алайда, халық аңыздары тарихи факті болмаса да, осы кезең турасында тиянақты жалпы пікір білдіреді. Қай елдің болмасын аңыздары, әсіресе тарихи аңыздары маңызды деуге келмеген күнде де өте қызғылықты. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ аңыздары өзінің ерекше қарапайымдылығымен, ашықтығымен және қиял-ғажайыптар ауылынан алыс шынайылығымен, сенімділігімен сыйлы орын алды. Көп жағдайда Әбілғазы және қазақ қаламынан шыққандығымен даңқты “Жәмиат тауарих” деректерімен дәлелденеді. Ауызша айтылғанына карамастан, уақыт елегіне, ұрпақ талғамына шыдап өтіп, көне жырлар мен аңыздар ақындардың керемет жады мен мүмкіндіктерінің, елдің өз ата-бабаларының ерлік істерін баяндайтын өлең, жыр, аңыз бен ертегіге деген махаббатының арқасында осы күнге дейін жап-жақсы сақталған. Ұлан-байтақ даланың әр қиырынан жинақталған көшір-

мелер бір-біріне таңғажайып ұқсас. Қазақтар туралы, олар көне түрік әлемінің бүкіл соларға тән әдет-ғұрпымен, ойын-тойымен, тарихи жырлардың орасан зор қорыменен, әр заманда өмір сүрген ақындардың өлеңдерімен, музыка мен ойын-сауыққа әуестігімен, құқықтық ел ғұрыптарының үлкен кодекстерімен, жазба-билік жолыменен сақталып қалған қазынасы деп кесіп-пішіп айтуға болады.

Өз бетімен ел болғаннан бері не бір салмақты оқиғасын, не даңқты адамын естен шығармай, ел жадында жазылмай қалмаған. Біреуін ақын жырласа, басқасын ұрпақтарының жадында мәңгілік қалып, өзінің өшпес күйлерімен сыбызғышылар мен қобызшылар жазып кеткен. Әрбір ру басы, сыйлы қазақ өзінің руының шежіресін толық біледі. Өзі тәрбиелі, тәртіпті топ қатарына кіру үшін, халық алдында абыройлы, билігі өтімді кәрі билер жетекшілігімен, әдет-ғұрып заңдарын ыждахатпен жаттайды. Шешендік өнерді меңгеріп, көптеген мақал, мәтел, әзіл-қалпай сөздерді жадына тоқып жетіледі, әсіресе, соның арқасында қазақ әзіл-қалжың жағына ұста болып жетіледі. Өкінішке орай, енді бір он жылдан кейін “мұның бәрі бұрын болған” деуден басқа амал жоқ. Біздің халық күрт өзгеріс үстінде”.

Ч. Ч. Валиханов. Киргизское родословие. Собрание сочинений в пяти томах. — Алматы, 1985. — т. 2. — 157-б.

Ш. Уәлиханов // Таңдамалы. Алматы, 1985. — 111-115-бб.

ТАРИХТЫ ТАНЫМАҚ ШАРТЫ

“Атамыз Адам пайғамбардан бері қарай атадан балаға үзілмей жазылып келген шежіре ешбір жұртта жоқ. Адам пайғамбардан Нұқ пайғамбарға дейін айтылған аталар, Таурат сөзі, қай кітапта болса да сол Таурат кітабынан алып жазған. Онан соңғы шежірелер біреуден біреу естіп жүрген ертегі сықылды сөздерден шыққан. Оның ішінде кейбіреу білімді атану үшін, енді бірі жақсы атаның баласы болмаққа, жаңылыс ұққаны, өтірік, яки қате айтылғаны көп болған. Мысалы, біздің Ғақаша Сақабаның нәсіліміз дегені

сықылды сөздер. Бергі заманда шыққан білімділер сол ертегі сықылды сөздердің қисынына қарап, кісілердің, жерлердің атының мағынасына қарап және онан беріректегі халықтың жайын әзірлегенде ескі заманда патшалы жұрт болған халықтардың ескі жазулары, ақша теңгедегі жазу һәм моланың басына қойған тастағы жазулардан қарап біліп және сөйлеген сөз, әдет-ғұрып, таңба-белгілерінің ретіне қарап, қай ел қай елмен тұқымдас, қай уақыттан бері қай жерде жүргені, кім деген ел атанып, қай ханға қарағанын анықтап, тапқан соң, бұрынғы ертегі сықылды сөздердің көбі қате екені мағұлым болған”.

1. Таурат (Тора) – Алладан түскен төрт кітаптың бірі. Мұса пайғамбарға жіберілген. Яғни, осы кітаптардың ішіндегі ең көнесі. Ел көбінесе Библия деп атайды, Таяу Шығыста қалыптасқан ежелгі аңыздардың көбі сол кітапқа енгендіктен дерек болып саналады.
2. Расында да қазақ шежіресінің көпшілігі түп бастауды Ғақаша Сақабадан алады. Тарихи тұрғыдан Ғақаша аты Нұқтың Яфет деген баласына қатысты болуы керек. Қазақтың арғы тегі алтай тілдік-нәсілдік тобымен тығыз астасатындықтан, арабтық, яғни семиттік тамыр туралы әңгіме еш қисынсыз.

*Шах Керім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз-қазақ
һәм хандар шежіресі. – Орынбор, 1911. – 3-б.*

АТА-БАБАНЫҢ ҚАСИЕТТІ СӨЗІ

“Бұл (қазақ) руларының көнеден келе жатқан жазылған тарихы болмағанымен, ата-бабаларымен, түрлі ұрпақтарының ақпарлары ауыздан ауызға аңыз болып ұласып келе жатқанын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен, уақыт оза келе бұл шежірелер өз негізінен артық-кемі болып, ілгері-кейінді айтылып, шатастырарлықтай жағдайда болса да, өзге тарихи мәліметтермен салыстыра отырып, реттестіру нәтижесінде белгілі бір шындыққа жақын, тоқтамды пікірлер айтуға болады. Бұл хабарлар негізсіз дәлелденбесе де, себепсіз жалғанға да шықпайды. Негізінде, шындығы басым тарихи оқиғалары анық. Себебі, бұл тайпалар өздерінің тарихты тереңдетіп оқымағанының сал-

дарынан нақтылы анық айтып, білімге таласатындары болмағанымен, бабаларының сөздерін зейінімен тындап, ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып, әр мәжілісте, әр жиын-отырыста үнемі қайталап, шын ниетімен ойларына ұстап, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып, насабшыларына “шежіреші” деп ат қойған. Ұлы дүбір мерекелерінде шежірешінің маңайын толтырып, өткендерін сұрастырып, үйлерінде болса, ол кісінің алдында дәріс оқығандай үйреніп, жақсысын жаттап, қиынын қаттап жататын болған.

Бұл елдің мұндай істері тек осы ғасырымызда ғана емес, көнеден келе жатқан дәстүрлі әдеттері. Содан әр тіршілік істеріне шежіре қағидаларын пайдаланып, мақал-мәтелдерін қолданғанда да, бабаларға ұқсауға тырысар еді. Бұл ел мақалдарды өздерінше үлкен медет етеді. Шынында, сол сүйенген тірегі негізсіз, мағынасыз емес. Қайта түп төркіні бір кітапқа байланысты, шығу тегі бір заңдылыққа бағынған сияқты, көне кезде бұлар бір әділ патшаның иелігінде ме, жоқ бір кәміл данышпанның тілін алды, тәлімін алды ма деген ойға келесің. Бұлар, біріншіден, үлкеннің аузына қарап, естігендеріне сүйеніп, оқымай қалған болар. Екіншіден, сөзқуарлық, шешендіктің негізгі мақсаты — өз ойын көркем тілмен жеткізе білуді толық меңгеріп алған соң, жазу, оқу бұған қажет болмас. Себебі: “оқуға сенген — ұмытшақ, жазуға сенген — жаңылшақ” деген қағиданы ұранға көтергендігінен болса керек. Бірақ осы соңғы жылдары бұлар да оқып, жазып, тарихтардан хабардар болу нәтижесінде ауызша сөзге аса құлақ қоймай барады”.

*Имам Құрбанғали Халидұлы. Тауарих хамса и шархи
(Шығыстың бес тарихы). — Қазан, 1910.*

Алматы, 1992. — 51-52-бб.

АСЫЛ ШЕЖІРЕ ТУРАЛЫ

“Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. “Оқуға сенген — ұмытшақ” деп оқуды керек қылмаған, “жазуға сенген — жаңылшақ” деп жазуды керек қылмаған. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенін ұмытпайтын құлағының тесігі бар,

кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуымен, кеудесі хат, естігені, көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан-ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған”.

М.Ж. Көпейұлы. Қазақ шежіресі. — Алматы, 1993. — 9-б.

“Біздің айтатынымыз: “естіген құлақтың жазығы жоқ”. Басқа жұрттан шыққан тарих жазушылар қайдан шығып, қайдан барып ұшырасарыңды білмейді. Анас пен Мәлік хәзіретті араб, қазақ өзін араптан шығарып, туғызып, пайғамбарға туысқан, бауыр болғысы келеді дейді. Мына мен, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы баласы, осы сөзді жазып отырмын! Бақсыдай бал ашып, түлкідей түс көріп, жауырын жағып, құмалақ салып айтып отырғаным жоқ. Нұсқалардан көрумен, кәрі құлақтан естумен өз білгенімді шамам келгенше қорытып, шындап, тандап айтып отырмын. Бұл қазақ деген кеше мен бүгін қойылған ат емес, заман-заманнан айтылып келе жатқан ат. Араб тілінде “ұғызақ” деп жазылған, шағатай түркісінде “хазак” деп жазылған, өзіміздің жуан тілде “қазақ” деп жазылған. Әуел басы Нұқтан тарап бөлінгенде, Жаппас деген баласынан Түрік, одан Түтік, одан Қой, одан Киік, одан Еділше, одан Алаша, одан Моңғол-Татар. Моңғолынан Қара хан, одан Уыз хан! Осы Уыз ханнан өрбіп-өнген нәсілден тарадық. Киіз үй сол Уыз ханның жасатқан үйі, “киіз туырлықты қазақ, уыз үйлі” атанғаны сондықтан.

Ол Уыз хан балаларына Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп ат қойған. Қазақ күні бүгінге шейін сол аттардың ізімен келеді. Айдың басында туғаны — Айбас, таң ата туса — Таңатар, күн шыға туса — Күншығар, түн ортасында туса — Түнқатар, көлде туса — Көлбай, тауда туса — Таубай, жайлауда туса — Жайлаубай, қыстауда туса — Қыстаубай, күзекте туса — Күзек. Уыз ханнан қалған өрнек-үлгі. Түріктен тоғыз атаға шейін хандығым үзілмей келді деп киіт те тоғыз, күн да тоғыз, осы тоғыз-тоғыздан бөлетін жобаны сол Уыз хан қалдырған. “Бейіштің қақ төрінен тимесе де, орын-морын тимей ме босағадан”, — деп, баяғы

Шәкір-Шәкірәттағы кемпір-шал айтқандай, бізге Күн, Ай, Жұлдызды кимаса да Көк, Тау, Теңізді көпсіне ме?! Қазақтың бетімен жайылған қойдай емін-еркін, өз тізгіні өзінде жүрген күндерінде қатын керек болса ноғайлардың қызын еріксіз, сұраусыз алып кете бергендіктен, ноғай халқы қазақты бұл күнгіше жек көріп кеткені — ол, қалмақ, ежелден атасының асындай болған. Не нәрсенің анығын Алла біледі. Мен солардың қасында бірге жүріп-тұрыппын ба? Біздікі “естіген құлақтың жазығы жоқ” деп соға бермек. Қазақ өзінің кигіз кітабынан, яғни ауыздан-ауызға айтылып, бірден-бірге қалып келе жатқан сөзді айтады. Бұл жоғарыда айтылған сөздер қазақ ішінде, бұдан бұрын қазақ елінде нұсқа болып жазылмаған. Өтірік-ойнас қолымнан келмеген соң “күнәсі жоққа құдайдың рахматы жоқ” деген сөздерден қорқып, “май жесең тойғаныңша же” деп еді ғой дегендей надандықтың бейпіл байлығына тартынбай-ақ кіріп кеткенім ғой. Алла өз пазылына алып, рахматынан наумит қалдырмасын.

...Арғын бабамыздың бәйбішесінің аты — Өргүл екен. Одан Құтан, Ботан деген екі ұл туады. Ботан жасында өліпті. Бұдан нәсіл жоқ. Құтаннан Мейрам сопы жалғыз. Бұл туралы бұрынғы ақындардан қалған бір ауыз өлең бар:

*Сұрасаң арғы атамды Ер Қотан-ды,
Сұлтанбек, Әзіздерден ол бата алды.
Мейрам ұлы, Қарашаш бір қыз тауып,
Қуандық, Сүйіндік боп сонда атанды, —*

деген сөзін дәлел қылып және Көтеш ақыннан уақ Жарқын би сұраған екен: “— Бұл ақындық ата-бабаңнан бар ма, яки нағашы тегіңізде бар ма?” — деп. Сонда Көтеш ақын айтқан бір ауыз сөз өлең:

*Қазақта Арғын ата болған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Біздердің түп атамыз ақын Құтан,
Өзгеден өлеңге ұста болса керек, — деп.*

Осындай сөздерден біздің Құтан деген атамыз бар болғанын білеміз.

Бұқарекен айтыпты деген сөз бар:

*Бәрімізді сұрасаң, Құтанбайдың баласы,
Қарақожа бас болып, қабыл да болғай батасы, —*
деген екен”.

1. Уыз хан — Оғыз хан. Шежіреде Оғыз қағанның ата-тегі берілген. Оғыз қаған — мифтік тұлға, өмір сүрген кезеңі б.э.д. дәуір.
2. Қазақтың шежірелерін, аңыз-дастандарын “кигіз кітап” деп атау ХХ ғ. дейін жиі кездеседі. “Шәкір-Шәкірат” — Шығыс елдерінде кең тараған жыр.
3. Мәшһүр-Жүсіп шежіресінің тарихи аңыздарға, жырларға, нақыл сөздерге сүйенетінін көрсету үшін осы тарихи этюдті әдейілеп қосып отырмыз.
4. Бұқарекен — әңгіме Бұқар жырау жөнінде (XVIII ғ.)

М.Ж. Көпеев. 14-15-бб.

ЭПОС — СҰЛУ ҚАЗЫНА

“Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан-күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңдеп алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір жарқын дүние. Оны ең алдымен келістіре жыр шығарған елдер — ерлік дәуірін бастан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары — оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар... Бұл елдердің барлығы тарихи дәуірлерде бүгінгі қазақ даласында тіршілік жасап, олардан таралған рулардың көпшілігі бері келе қазақ елінің іргесін құрауға негіз болды. Сондықтан да бұл айтқан ескі рулар жасаған мәдениет бұйымдарының іздері де, оның ішінде халық жырлары, эпос, ою-өрнек, сәулет өнері, жұртшылық салты, елдік заңы, барлық рухани тіршілігі

сахараны үздіксіз қоныс еткен олардың түбегейлі мұрагері қазақ елінің тұрмысында ашығырақ сақталған. Кәрі заманның ертегі-жырын, миф, аңызын біздің дәуірімізге дейін сұлу қазына түрінде сақтап қалдырған. Бұл айтқан жұрттар Қытай мен Рум жазушыларының айтуынша, Орта Азиядағы ең білікті елдерден саналып, өз алдына жер, су, қонысқа ие болып, өздерінше әлеуметтік, мәдениет тіршілік жасаған еді”.

Әлкей Марғұлан. Ежелгі жыр-аңыздар. — Алматы, 1985. — 5, 352-бб.

ЕШКІМНЕН ДЕ КЕМ ЕМЕС

“Көшпелі қоғамда техникалық прогресс болмайды деп ойлаудың өзі қате. Жалпы көшпелілер, оның ішінде ғұндар мен түркілер, адамзаттың күнделікті тіршілігінен еш айырылмайтын көп бұйымдарды ойлап тапты. Қазір еуропалық аталатын киім үлгісін көшпелілер тіпті ерте заманда ақ ойлап тапқан. Үзеңгі II-IV ғғ. арасында Орталық Азияда пайда болды. Алғашқы ағаш дөңгелекті арба кейін үлкен дөңгелекті күймеге айналды, кейіннен көшпелілер ормантоғайлардан қиналмай өтетінде, ықшам түйелі көштерге айналды. Қайқы қылышты көшпелілердің ұзын, құранды садақтары жебелерін 700 м. дейін жеткізетін. Ақыр соңында айтарым, ол заманда тұрғын жайдың ең жетілген түрі де — кигіз үй болатын. Көшпелілер рухани мәдениетте де өзінің отырықшы көршілерінен артта қалып көрген жоқ. Әрине, олардан ғылыми теорияларды талап ету ессіздік, тіпті гректер де өз ғылымының негізін Мысыр мен Бабылдан алған ғой. Көшпелілер жыр-аңыздардың екі түрін: батырлық эпос пен қиял-ғажайып хикаяларын жасады.

Бұл екеуі де әдебиеттен гөрі мифологияға жақын, бірақ ақиқат өмірді қабылдаудың бір жолы.

Көшпелілер тарихты да бізге ұқсамайтын осындай жолмен қабылдаған. Тарих көшпелілерге бір атаның, рудың шыққан тегінің шежіресі сияқты. Оларға тарих оқиға немесе қоғамдық құрылыс туралы деректердің жиынтығы емес, өзінің ата-бабасының салып кеткен жолы. Еуропа-

лықтар үшін бұл есептеу мағынасыз сияқты көрінгенмен, ғылымда қолданылатын кез келген есептеу жүйесі сияқты, бұл да өтіп жатқан уақыт ағымын түсіндіреді. Көшпелілер тарихының мақсаты мен туындаған қажеттіліктері өзгеше және олардың өз талаптарына сай.

Ежелгі көшпелілердің фольклоры мен тарихы жөнінде мәліметтерді біз этнографиялық аналогиялар мен үзік-үзік деректерден аламыз, ендеше ол дәл емес, долбар ғана. Оның есесіне бейнелеу өнерінің туындылары бізге сол түпнұсқа бойынша жеткен, сол себептен де ежелгі далада шын мәнінде не болып, не қойғанын әлдеқайда толық кескіндейді.”

*Л. Гумилев. Қиял патшалығын іздеу
(Пірәдар Иоанның мемлекеті туралы аңыз). —
Алматы, 1992. — 39-40-бб.*

ҚАРИЯ СӨЗДЕР — ДАЛАЛЫҚ ТАРИХНАМА

“...Қазақстан тарихының XIII-XIV ғғ. зерттеу, сол арқылы Қазақ хандығының одан бертінгі тарихын түсіну тарихи деректану саласында атқарылатын кең көлемдегі зерттеулермен тығыз байланысты. Осы күнге дейін деректанушылар бұл бағытта әжептәуір іс бітірді, бірақ жеткілікті деуге келмейді.

Біздің баяндамамыздан біз Ақсақ Темір немесе сол кездегі басқа иеліктердегі қалыптасқан сарай тарихнамаларын жеріне жеткізіп бағаламады деген пікір қалыптасуы мүмкін. Бірақ олай емес, шығыстың жазба деректері Қазақстанның Ресейге қосылу дәуіріне дейінгі тарихын зерттеуде нақты орны бар, олар негізгі болып табылады және оларсыз айтылған кезеңдегі қазақ тарихын қалпына келтірем деу құр бекер шаруа.

Менің нұсқағым келгені ерекше, бөлек дерек, оның беретінінің маңызы кем емес, көп жағдайда таптырмайтын, баға жетпес қор. Ол — далалық ауызша тарихнама. Тарихи атқарушының (субъект) өзінің өткені жөніндегі жады. Қазақстан тарихын қалпына келтіру тек осы екі тарихнамалық дәстүрді пайдалану арқылы ғана іске аспақ.

Бірі — кәдімгі жазбаша, яғни отырықшы елдердің мәдениетінің нәтижесі, екіншісі — далалықтардың ауызшасы.

Далалық ауызша тарихнама — Дешті Қыпшақ көшпелілерінің тарихи білімі. Біз үшін Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігі мұңғыл заманынан бері көшпелілердің ортақ тарихи зердесінен бөлектене бастаған ерекше өлке. Осы себептен тарихи білімді не “ауызша дәстүр” деп, не “аңыз”, “хикая” деп анықтауға болмайды. Далалық ауызша тарихнама не мифология, не фольклор, мысалы, батырлық эпос түрінде ұтылмауы керек, себебі, фольклордың өзі далалық ауызша тарихнамадан нәр алған.

Осыны көрсететін шығармаларды далалық ауызша тарихнаманың деректері, қайнар көзі деп белгілесе болар еді. Олар Дешті Қыпшақ көшпелілерінің тарихи білімдерінің тарауларына құрылған тарихи әңгімелердің жинағы сияқты. Бұл әңгіме-тараулар “қария сөз”, яғни ескіден қалған көне сөз деп ерекше аталған. Осы белгісімен бұл деректер шығыстың кәдімгі сарай тарихнамасынан бөлектенбеді. Оларда далалық ауызша және шығыстың жазбаша тарихнамасының элементтері аралас.

Далалық ауызша тарихнама жалпы тарихнамамен сәйкеспегенімен, заңдылықтары жағынан бір. Далалық тарихнаманың көздерін зерттеу Дешті Қыпшақ көшпелілерінің тарихи білімін ерекше құбылыс (феномен), құрылым (система), мәдени дамудың көрсеткіші (индикатор) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді деп сенеміз”.

В.П. Юдин. Чингиз-наме. — Алматы, 1992. — 64-65-бб.

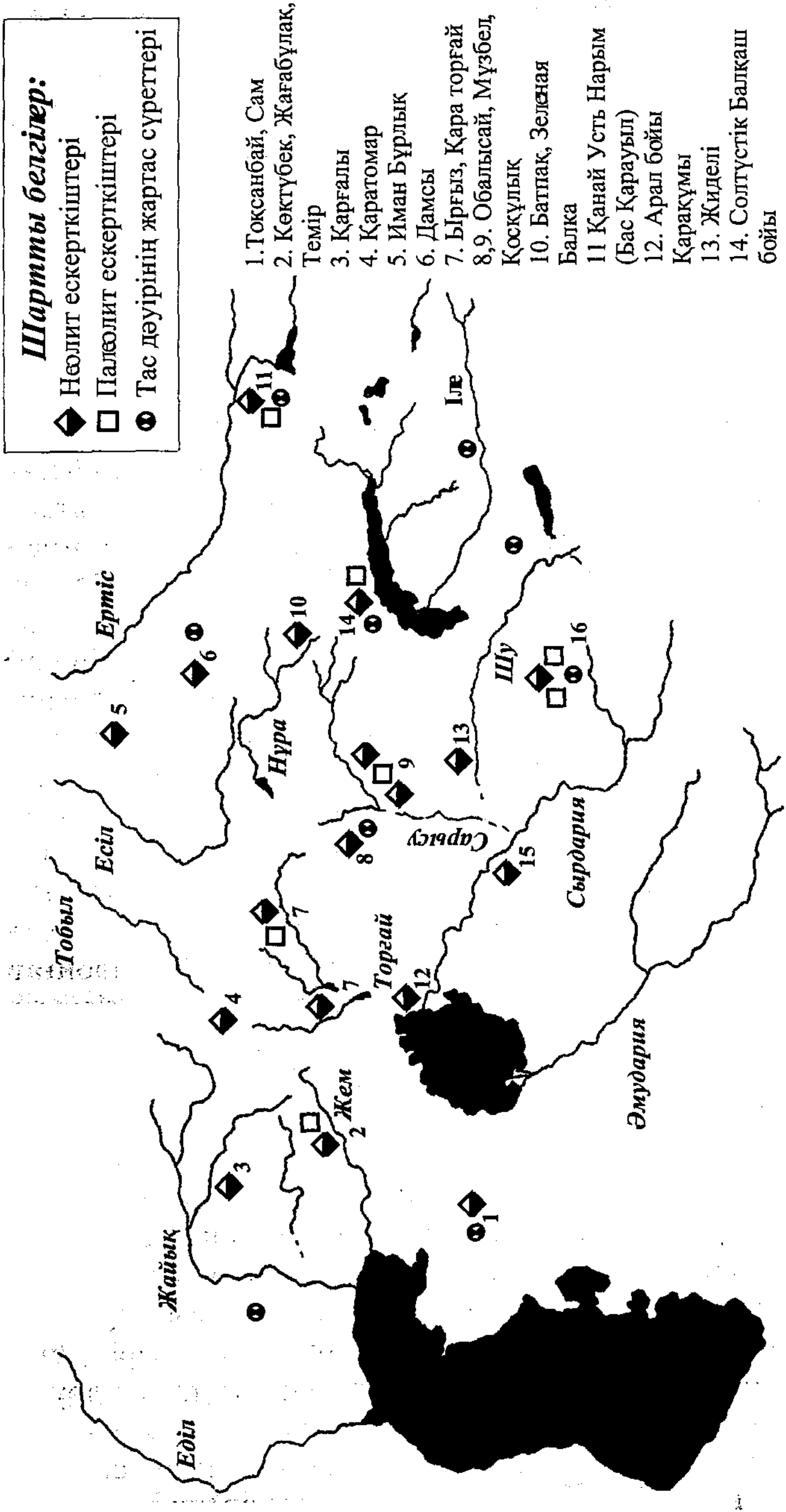
ЕРТЕГІДЕН ДЕ ЕСКІ ТАРИХ **(тас дәуірі)**

Біздің заманымыздан бұрын миллион жылдың шамасы, Қазақстан жерін алғашқы адамдар қоныстана бастады. Ол дәуірді тарихи өдебиеттер ерте палеолит деп атайды (палео — көне, литос — тас). Оларды адам дегеннен гөрі адам тектес гоминид деп атаған жөн, себебі адамзат баласына тән көптеген қасиеттер ол заманда әлі де қалыптаспаған болатын. Қазақстан жеріне гоминидтердің қай жақтан келгені анықталған жоқ, мүмкін, Шығыс Азиядан, мүмкін, Кіші Азиядан келген болар деген жорамал бар. Сонымен қатар адамзат баласының қалыптасу процесіне Орталық Азия өзінше үлес қосты дейтін де ғылыми тұжырымдар бар. Оның бір көңілге қонатыны — адамның ақыл-ойы, қоғамдық тіршілігі күрделі табиғи ортада ғана қалыптасуы мүмкін деген жорамалы. Бұл қисынды сөз, неғұрлым солтүстікке қарай мекендеген адамдар соғұрлым табиғат қаһарымен көбірек күресуге мәжбүр екендігі белгілі, ал оңтүстік өлкесі жаймашуақ табиғатымен, азық-түліктің молдығымен, адамды қанағатшылық сезіміне көбірек бөлек керек. Қалай дегенмен де, адамзат баласы — табиғаттың төл баласы ғана емес, сонымен қатар, күресуші тұлға.

Қазақстан жеріне тас дәуірінің қай кезеңі болмасын ескерткіштерді мол қалдырған. Олардың ішінде әсіресе тастан жасалған қару-жарақтардың орыны бөлек. Археологтардың зерттеуіне негіз болатын алдымен осы мұра. Тас қаруларын зерттеу барысында ғалымдар тас дәуірі үшке бөлінетінін анықтады: палеолит, мезолит (орта тас дәуірі — б.э.д X-XII мыңжылдықтар ұлы жаңалықтар ашқанының куәсі) және неолит. Екіншілік пен бақташылық сияқты кәсіптер осы жаңа дәуірдің нәтижесі. Неолит үш мыңжыл-

Шартты белгілер:

- ◆ Нәолит ескерткіштері
- Палеолит ескерткіштері
- Тас дәуірінің жартас суреттері

Тас дәуірі (б.э.б. 1,5 млн.-3 мың.)

дыққа созылғанымен, тарихқа қосар жемісі бәрінен де мол болды. Әрине, ол жаңалықтардың бәрінің де негізі миллиондаған жылдарға созылған палеолиттің заманында қаланғанын ешкім де жоққа шығара алмайды.

Адам эволюциясын анықтауға тек қана тас қарулары ғана емес, қазба жұмыстарынан табылған сүйек қалдықтары да үлес қосады. Өкінішке орай, неолит дәуірінен болмаса, палеолиттен адам қаңқасы табылған жоқ. Сол себепті Қазақстан жерін ол кезеңде мекендеген адамдардың нәсілі синантроп (Қытай адамы) немесе питекантроп (маймыл адам) тектес болар деген жорамал бар. Б.э.д. 100 мың жыл бұрын қазақ жерін неандерталь кейіпті, кескінді адамдар жайлаған. Ал енді соңғы мұз басу кезеңінен кейін (40-35 мың жылдар бұрын) қазіргі адамдар толық биологиялық тұрғыдан қалыптасып болса керек. Оларды ғылыми әдебиетте “хомо сапиенс” деп атайды, ал адам эволюциясының түпкі төркіні “хомо хабилис” — шебер адамнан басталады, синантроп пен питекантроп заманын “хомо еректус” — аяғымен тік жүрушілер деп те атайды.

Б.э.д. 10 мың жылдай бұрын Қазақстан жерінің флорасы мен фаунасы өзгеше болған. Сарыарқа өлкесінде сыңсыған емен ағаштары өсіп, оның арасында мамонт, жүндес мүйізтұмсық, бизон бұқалары, үңгір аюы, арыстан, жолбарыс жүрген. Далалық көк шалғынды өлкеде киік, арқар, марал қойдай жайылып жүрген. Бертінірек ірі аңдардың азайып, табиғаттың қуаң тартуы адам өмірін күрделі өзгерістерге душар етті. Ұсақ аңдарды аулау үшін амал жоқ аңшылық әдістерін дамыту керек болғаны аян. Аң аулаушы рулар өмір сүру үшін ұзақ сапарларға аттануға мәжбүр болды. Бірнеше ру қауымдары қосылып, күзге қарай жылы жаққа жылжыған аңдардың жолын тосып, қамап ұстау үшін әр түрлі құрылыстар салды. Осы бір салт кейін келе бақташылықтың негізін салса керек. Оның басты шарты — малды қолға үйрету болып табылатыны хақ. Орта есеппен шаққанда 40-50 адамнан тұратын аңшылар қауымы үшін жылына 10 т. ет керек. Осыншама етті 750 км² ғана қамтамасыз етуі мүмкін. Сонда бүкіл Қазақстан жері бар болғаны 3500 қауым ғана мекендеуге жетеді. Қарап отырсаңыз, тас дәуірінде біздің өлкемізде 150 мың шамалы адам қоныс еткен. Халықтың санының өсуі амалсыздықтан